

JONAS ALGIRDAS ANTANAITIS

Lietuvos Respublikos Seimas

JUOZAS BRAZAITIS – VALSTYBININKAS

J. Brazaitis įžymus nepriklausomos Lietuvos veikėjas. Kartu su kitais to meto intelektualais siekė sukurti jaunos Lietuvos valstybės santvarkos pagrindus. Prisiėjo prie deklaracijos „Į organišką valstybę kūrybą“ (1936) paskelbimo.

J. Brazaitis, 1940 m. sovietams okupavus Lietuvą, aktyviai įsitraukė į antisovietinį pogrindį, aktyviai kūrė Lietuvos aktyvistų frontą (LAF). Vokiečiams okupavus Lietuvą, kurį laiką dalyvavo Laikinosios vyriausybės darbe.

Vokiečiams sustiprinus represijas, pasitraukė į Vakarų. JAV redagavo savaitraštį „Darbininkas“, žurnalą „Į laisvę“. Dalyvavo VLIK'o darbe, rengė būsimosios Lietuvos valstybės santvarkos koncepciją „Į pilnutinę demokratiją“.

Juozas Ambrazevičius-Brazaitis (toliau vadinamas jo paties pasirinkta Brazaičio pavarde) – daugialypė asmenybė: jis ir mokslininkas, ir publicistas, ir valstybininkas. Vis dėlto reikšmingiausia yra jo veikla kaip valstybininko. 1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, Juozas Brazaitis įsitraukė į antisovietinį pogrindį, aktyviai dalyvavo organizuojant Lietuvos aktyvistų frontą (LAF), kurio svarbiausias siekis buvo atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Būsimoje vyriausybėje jam buvo numatytas švietimo ministro postas. Likimas lėmė, kad pradėjus veikti sukilėlių sudarytai Laikinajai vyriausybei J. Brazaičiui teko eiti dar ir ministro pirmininko pareigas. Po šešių savaičių Laikinoji vyriausybė, nesutikusi tapti vokiečių okupacinės valdžios įrankiu, buvo priversta sustabdyti savo veikimą. Drauge su kitais Sukilimo vadovais Juozas Brazaitis ėmėsi antinacinės pogrindinės veiklos. Vokiečiams sustiprinus represijas ir gresiant suėmimui, jis pasitraukė iš Kauno ir, dokumentus išgijęs Brazaičio pavarde, išvyko į Vokietiją. Čia įsitraukė į Lietuvos valstybės atkūrimo darbą. Persikėlęs į JAV toliau tą darbą tęsė: redagavo savaitraštį „Darbininkas“, žurnalą „Į laisvę“, vadovavo lietuviškoms organizacijoms. Sūduvio slapyvardžiu J. Brazaitis 1964 m. išleido kapitalinį veikalą apie lietuvių tautos rezistenciją „Vienų vieni“.

Tai keletas štrichų iš J. Brazaičio valstybininko biografijos.

Šiame straipsnyje norėčiau apžvelgti ne tiek J. Brazaičio veiklos detales, kiek tos veiklos aplinkybes ir idėjas, kurias jis brandino ir siekė įgyvendinti.

Kas paskatino J. Brazaitį atsisakyti sėkmingai pradėtos mokslininko karjeros ir pasirinkti rizikingą valstybininko kelią? Tai – pareigos jausmas nesitaikstyti su blogiu, ieškoti gėrio daigų ir juos diegti savo aplinkoje. Ši pareigos jausmą jam išugdė krikščioniškoji pasaulėžiūra, t. y. vidinis įsipareigojimas gyvenimą grįsti tomis vertybėmis, kurias skelbia krikščionybė.

Šio pareigos jausmo vedamas, J. Brazaitis kartu su kitais žymiais mokslininkais, menininkais ir visuomenės veikėjais (A. Maceina, P. Dielininkaičiu, F. Kemėšiu, P. Jaku) 1936 m. vasario mėn. žurnale „Naujoji romuva“ paskelbė deklaraciją „Į organišką valstybės kūrybą“¹. Ji pradeda išpėjimu: „Nepaprastai rimtas pasaulio istorijos momentas žiūri mūsų tautai į akis“. Tai – visuotinio karo grėsmė, dvasinis nihilizmas, didėjanti ekonominė krizė ir, svarbiausia, valdžios sustabarėjimas, nesugebėjimas įveikti išskylančių problemų. Toliau deklaracijos autoriai išklė naujų valstybės tvarkymo idėjų. Tai buvo neformalios opozicijos balsas prieš Antano Smetonos autoritarinį režimą. Pažvelkime, koks buvo tas režimas, ir kodėl jis tapo nepriimtinas Lietuvos šviesuoliams.

A. Smetona atėjo į valdžią valstybės perversmo būdu 1926 m. pabaigoje. Kitais metais buvo paleistas Seimas, dar po trejų metų uždraustos politinės partijos, palikta tik valdančioji Tautininkų sąjunga. Tautininkų politika vietoj skelbtos tautos vienybės vedė į visuomenės susipriešinimą, nes toji politika sudarė sąlygas iškilti privileijuotųjų sluoksniui, nustelbusiam kitus visuomenės sluoksnius. Ši teiginį glaustai paaiškinsiu. Visuomenės susipriešinimas apogėjų pasiekė įsisiautėjus pasaulinei ūkio krizei. Ši krizė, prasidėjusi 1929 m. Amerikoje, po metų pasiekė Lietuvą. Ypač skaudžiai ją pajuto ūkininkai, nes žemės ūkio produkcijos (grūdų, pieno, gyvulių) kainos nusmuko iki penktadalio ankstesnės kainos. Visos pasaulio valstybės, siekdamos palengvinti krizės našta gamintojams, nuvertino savo valiutas beveik perpus. Tik Lietuvos Vyriausybė išlaikė lito kursą stabilų. Tuometinis finansų ministras ir Tautininkų sąjungos pirmininkas Julius Indrišiūnas aiškino, kad lito stabilumas yra stiprios krašto ekonomikos požymis. Iš tikrųjų tai buvo krizės naštos užkrovimas gamintojams, daugiausia ūkininkams. Lito stabilumas buvo naudingas tik piniguočiams ir valdininkams, nes jų turimų pinigų ir gaunamų pajamų perkamoji galia padidėjo keletą kartų. Dėl tokios tautininkų politikos ekonominės krizės padariniai slėgė Lietuvos ūkį dar keletą metų po to, kai visas pasaulis jau buvo išsivadavęs iš krizės gniaužtų².

¹ Į organišką valstybės kūrybą, *Naujoji romuva*, 1936, Nr. 8, p.168–178.

² *Informacinis leidinys „Lietuvos ūkio dvidešimtmetis“*, Kaunas, 1938,

Esant tokiai situacijai įvairios priešiškos jėgos rado gerą dirvą veiklai, kuri skaldė visuomenę ir griovė Lietuvos valstybę. Todėl sovietinė okupacija užklupo tautą nepasirengusią nei dvasiškai, nei politiškai. Kai 1940 metų birželį Stalinas pareikalavo įleisti Raudonąją armiją į visą Lietuvos teritoriją, tuometinė Vyriausybė, tarsi praradusi žadą, nesugebėjo ne tik suorganizuoti pasipriešinimo, bet ir paaiškinti tautai, kas vyksta. Prezidentas A. Smetona slapčia pasitraukė iš Lietuvos, kariuomenės vadas generolas V. Vitkauskas iškilmingai sutiko okupacinę kariuomenę, ministras pirmininkas A. Merkys stengėsi įtikinti iš Maskvos atsiųstiems emisarams, jo pavyzdžiu sekė ir kiti politikai. Atsirado ir tokių, kurie iš naivumo ar keršto buvusiems skriaudėjams ėmė talkinti okupantams. Visa tai pribloškė tautą, ji jautėsi valdžios išduota ir pažeminta.

Pirmoji atsipeikėti pradėjo jaunuomenė: studentai, moksleiviai, šauliai, jauni karininkai. Organizuoti pasipriešinimo pagrindį, sujungiant atskiras grupes ir koordinuojant jų veiklą, ėmėsi jaunosios kartos inteligentai, vienaip ar kitaip susiję su deklaracija „Į organišką valstybės kūrybą“. Jų įsteigtas LAF suformavo du savarankiškai veikusius štabus Vilniuje ir Kaune ir vadovaujantį centrą Berlyne³. Tokia organizacinė struktūra pasirodė labai veiksminga. 1941 m. birželio pradžioje sovietiniam saugumui likvidavus LAF Vilniaus štabą, kuriam vadovavo profesionalūs kariškiai, jo funkcijas perėmė Kauno štabas, kuriame svarbiausią vaidmenį turėjo akademinio jaunimo vadovai. Prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui, jie priėmė istorinį sprendimą „atstatyti laisvą ir nepriklausomą Lietuvos valstybę“. Šis nepriklausomybės atkūrimo deklarasavimas Lietuvos Laikinosios vyriausybės vardu buvo paskelbtas per Lietuvos radiją 1941 m. birželio 23 d. rytą. Jis davė signalą tautai sukilti prieš okupantus. Kitą dieną išėjo iš pagrindžio Laikinoji vyriausybė, kuriai vadovauti ėmėsi Juozas Brazaitis.

Nors sukilimą rengė ir vykdė jaunimas, visa buvo atlikta labai profesionaliai, būtent: išlaikytas visiškas slaptumas, staigiai užimti strateginiai objektai – ryšių centrai, radijo stotis, elektrinė, vandentiekis, milicijos būstinės ir pan., suorganizuota transporto arterijų ir strateginių objektų gynyba, priešui teikta dezinformacija. Šis sukilimas turėtų įeiti į tautų išsivadavimo istoriją kaip viena iš sėkmingiausių pilietinių karinių operacijų. Po trejų metų Lietuvos sukilėlių pavyzdžiu pasekė Lenkijos patriotai, suorganizavę 1944 m. rugpjūčio sukilimą Varšuvoje.

Galima sakyti, kad Birželio sukilimas pasiekė užsibrėžtą tikslą: buvo paskelbtas nepriklausomybės atkūrimas, sudaryta Lietuvos Laikinoji vyriausybė, atkurta lietuvių administracija daugelyje vietovių anksčiau, nei

³ P. Narutis, *Tautos sukilimas*, Oak Kawn, Il., USA, 1994.

į jas įžengė vokiečių kariuomenė. Tačiau galutinio tikslo nepavyko realizuoti. Vokietija nepripažino atkurtos Lietuvos valstybės, ribojo valdžios organų, ypač Laikinosios vyriausybės, veiklą ir pagaliau 1941 m. rugpjūčio 5 d. įvedė okupacinį režimą. Kaip minėjau, didelė dalis Sukilimo organizatorių ir dalyvių perėjo į antinacinį politinį pagrindį. Antisovietiniame pagrindyje veikęs LAF po reorganizacijos pasivadino Lietuvių frontu (LF). 1943 m. pabaigoje susikūrė ir keletas slaptų karinių organizacijų.

Iki šiol dar neturime išsamių ir objektyvių mokslinių tyrinėjimų apie Birželio sukilimo rengimą, jo eigą ir poveikį tolesnei rezistencijai. Todėl kai kurie istorikai, rašydami ar kalbėdami apie Sukilimą, dar tebėra sovietinių stereotipų įkaitai, esą Sukilimą organizavusios Vokietijos slaptosios tarnybos ir, žinoma, tų tarnybų vykdyti nusikaltimai priskirtini ir sukilėliams. Dar kiti, nuosaikesnieji, reiškia abejojimą, ar lietuviams reikėjo įsivelti į didžiųjų galybių konfliktą, nes Sukilimas neįtvirtinęs nepriklausomybės, o jame sudėtos aukos – du tūkstančiai jaunų gyvybių – buvusios beprasmės.

Mes, Sukilimo dalyviai, niekuomet neabejojome, ar mūsų apsisprendimas buvo teisingas. Birželio sukilimas, jo rengimas, tautos dalyvavimas jame, net neišsipildę lūkesčiai padėjo pagrindus Lietuvoje kurtis pilietinei visuomenei: žmonės patys ėmėsi spręsti savo valstybės reikalus. Palyginkime to laikotarpio situaciją Lietuvoje ir Latvijoje, kur sukilimo nebuvo. Kai 1943 m. vokiečiai paskelbė lietuvių, latvių ir estų jaunimo mobilizaciją į SS kariuomenės dalinius, pagrindyje veikusios lietuvių organizacijos nusprendė boikotuoti šią vokiečių akciją. Mane, turintį ryšių Rygoje, LF vadovybė kartu su kitu kolega pasiuntė į Latviją tartis su pogrindžio atstovais dėl veiksmų derinimo. Slaptame susitikime Rygos universitete išdėstėme savo apsisprendimą boikotuoti mobilizaciją. Kolegos latviai, pritarę mūsų pozicijai, apgailėstavo, kad jiems neįmanoma sekti lietuvių pavyzdžiu, nes Latvijos visuomenė mobilizacijos boikotui nepasirengusi. Tas nepasirengimas latvių tautai atnešė didžiulius nuostolius: visi jauni vyrai buvo mobilizuoti į SS divizijas. Tūkstančiai jų žuvo kovose su sovietine kariuomene, didelė dalis išlikusių pateko į sovietinius lagerius. Taip atsivėrė kelias masinei Latvijos kolonizacijai. Lietuviai, turėdami karčią patirtį, kaip nacistinė Vokietija elgėsi su sukilėliais ir Laikinoja vyriausybe, nepatikėjo nacių vilionėmis įsijungti į bendrą frontą prieš bolševizmą. Lietuva išliko vienintelė vokiečių okupuota šalis, kurioje naciams nepavyko suformuoti SS kariuomenės. Tai buvo didelis lietuvių rezistencijos laimėjimas.

Dar svarbesnis laimėjimas – istoriniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: Sukilimas, t. y. pilietinė revoliucija, sužadino žmonių sąmonėje vertybių re-

voliucija. Mokslas ir mokslo žinios iškilo į svarbiausių visuomenės vertybių lygmenį. Šiame procese dideli nuopelnai skirtini Juozui Brazaičiui. Nors jis švietimo ministru buvo labai trumpai, tačiau jo idėjos greit surado atgarsį jaunimo širdyse. Vokiečių okupacijos sąlygomis, kai viskas buvo naikinama ir niekas nežinojo, koks bus rytojus, jaunimas su didžiuliu užsidegimu veržėsi į mokslą. Aukštųjų mokyklų auditorijos buvo perpildytos. Tėvų iniciatyva beveik kiekviename miestelyje steigėsi gimnazijos. Šio vyksmo nebesustabdė nei vėliau vokiečių pradėtos represijos, nei antroji sovietinė okupacija. Mokslo siekimas išliko svarbiausias Lietuvos jaunimo tikslas per visą okupacijų laikotarpį. O ir dabar jaunimas mokslo nepaleidžia: šiais metais (2004) trys ketvirtadaliai abiturientų apsisprendė siekti aukštojo mokslo. Taigi šiuo požiūriu Lietuva lygiuojasi į išsilavinusių šalių būrį, jaunimas tebejaučia naujos epochos dvasią. Taip toliau bręsta Juozo Brazaičio pasėtas derlius.

Vokiečių okupacijos metu J. Brazaitis veikė LF struktūrose. Vėliau, gyvendamas emigracijoje ir dirbdamas VLIK' o tarnybose, be tiesioginės veiklos šiose organizacijose, kartu su bendraminčiais rengė būsimos Lietuvos valstybės santvarkos koncepciją⁴. Ji atspindi ano meto naujausias valstybės kūrimo ir tvarkymo idėjas, kurių ištakos – Katalikų Bažnyčios socialinis mokymas, išdėstytas popiežių enciklikose.

Kodėl Lietuvos politikai, rengdami atkuriamos Lietuvos valstybės veiklos programą, ignoravo šią mūsų šviesuolių parengtą koncepciją? Kodėl nebuvo pasinaudota Vakarų Vokietijos, Taivano, Singapūro, Airijos ir kitų šalių sėkmingai įvykdytų valstybės valdymo ir ekonomikos reformų patirtimi?

Tai klausimai, kurie šiandien dar neturi atsakymų. Aišku viena: buvo padaryta klaidų, kurių padariniai – ne tik dabartinė valstybės valdymo krizė, bet ir visuomenės susipriešinimas, politinės sistemos neveiksmingumas, nepakankamas valstybės vertinimas.

Valstybės atkūrimo programos buvo orientuotos į tarpukario valstybės restauravimą, o ne į modernios valstybės kūrimą. Dėl to tarp atskirų visuomenės grupuočių kilo konfliktų, ypač dėl valstybės turto išsidalijimo.

Kita klaida – neatsižvelgta į vertybių perkainojimo procesus, kurie vyko pažangių šalių visuomenėje ir kurie rado atgarsį Lietuvoje. Jaunimas savo ateitį grindžia mokslo žinių panaudojimu, o mūsų politikai ir didelė dalis visuomenės tebėra praėjusio šimtmečio vertybių – turto, kapitalo – įkaitais. Dėl to didelė dalis jaunimo nebesieja savo ateities su Lietuva. Taigi pribren-

---

⁴ Į pilnutinę demokratiją. Svarstymai apie valstybės pagrindus. *[laisvę, 1954–1955, Čikaga, LFB studijų biuras.*

do laikas naujam visuomenės persitvarkymui. Šio persitvarkymo kryptį turėtų rodyti Lietuvos šviesuolių, tarp jų ir Juozo Brazaičio, skelbtos valstybės kūrimo idėjos. Žinoma, šias idėjas reikia pritaikyti ir kūrybiškai pakoreguoti, atsižvelgiant į vykstančius pokyčius XXI a. visuomenėje.

Išvados. 1. J. Brazaitis – įžymus nepriklausomos Lietuvos veikėjas. Kartu su kitais to meto intelektualais siekė sukurti jaunos Lietuvos valstybės santvarkos pagrindus. Prisdėjo prie deklaracijos „Į organišką valstybę kūrybą“ (1936) paskelbimo.

2. J. Brazaitis, 1940 m. sovietams okupavus Lietuvą, aktyviai įsitraukė į antisovietinį pogrindį, kūrė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF). Vokiečiams okupavus Lietuvą, kurį laiką dalyvavo Laikinosios vyriausybės darbe.

3. Vokiečiams sustiprinus represijas, pasitraukė į Vakarų. JAV redagavo savaitraštį „Darbininkas“, žurnalą „Į laisvę“. Dalyvavo VLIK'o darbe, rengė būsimosios Lietuvos valstybės santvarkos koncepciją „Į pilnutinę demokratiją“.

Įteikta 2004 m. rugpjūčio mėn.

JUOZAS BRAZAITIS – STATESMAN

Jonas Algirdas Antanaitis

Summary

Brazaitis is an outstanding figure of independent Lithuania. Together with other intellectuals of that time he strove to create the basis for the structure of the young state of Lithuania. He was among the creators of the declaration „Toward the Creation of an Organic State“ (1936).

After the Soviet Union occupied Lithuania in 1940, Brazaitis actively joined the anti-Soviet underground and participated in the formation of the Lithuanian Activists' Front (LAF). At the beginning of the German occupation of Lithuania, he participated for some time in the work of the Provisional Government. Reacting to increased German repressions and the subsequent Soviet occupation, he withdrew to the West. In the U.S. he edited the weekly newspaper „Darbininkas“ (The Worker), the journal „Į laisvę“ (Toward Freedom). He participated in the work of VLIK (Supreme Committee for the Liberation of Lithuania), prepared the conception of the structure of the future Lithuanian state „Į pilnutinę demokratiją“ (Toward Complete Democracy“).